

מאמרים

בין השתלבות לייחוד: תפיסת האמנציפציה בשיח הפוליטי של יהודי גרמניה

גיא מירון

בשנת 1893 פורסם בברלין מנשר לרגל הקמתה של 'האגודה המרכזית של האזרחים הגרמנים בני האמונה היהודית' (ה-Central Verein). מייסדי האגודה הסבירו בו את המניעים ליוזמתם: 'כאשר אנו חשים היום בצורך להתארגן, רצון זה הוא רחוק מאד מרוח ההתבדלות. אנו ממלאים בכך את חובתנו להגן בכוחנו שלנו על מעמדנו במולדתנו ואנו משוכנעים שגישתנו זו תביא לנו כבוד בעיני עמיתינו האזרחים הגרמנים'.¹ דברים אלה משקפים את מורכבות האתגר שהם נטלו על עצמם. כמי שהזדהו בראש ובראשונה כאזרחי גרמניה, ואף כבני האומה הגרמנית, חשו מייסדי האגודה צורך להסביר מדוע התארגנותם אינה סותרת את רתיעתם המסורתית של יהודי גרמניה, ולמעשה של יהודי ארצות האמנציפציה באופן כללי, מהתארגנות פוליטית יהודית העלולה להיתפס כאקט בדלני. הקמת האגודה הייתה ביטוי מרכזי להתעוררות הפוליטית ולהתחדשות הארגונית שעברה הציבוריות היהודית בגרמניה בעשור האחרון של המאה התשע-עשרה. בהתעוררות זו היה עם זאת גם יסוד מסוים של המשכיות, שכן

¹ 'An deutschen Staatsbürger jüdischen Glaubens – Ein Aufruf', in: *Allgemeinen Zeitung des Judentums*, 26.5.1893

היא באה בראש ובראשונה לבסס את האמנציפציה ולחזקה אל מול האיום שהציבה בפניה האנטישמיות החדשה.

המונח 'אמנציפציה' עמד במוקד הדיון הציבורי על מעמדם, זכויותיהם ודרך שילובם של מיעוטים פוליטיים אתניים ודתיים בחברת הרוב בגרמניה למן שלהי העשור השלישי של המאה התשע-עשרה. עד מהרה היה למונח מפתח (לעתים לצד המונח 'אסימילציה') בדיון על מעמדם של היהודים בה.² מרכזיותו של מונח זה, ששיקף את שאיפתם של יהודי גרמניה להתקבל בסביבתם כשווי זכויות באופן בלתי מותנה, בלטה גם בפוליטיקה הפנימית ובשיח הציבורי היהודי. נאמנים להלך הרוח הכללי של המחנה הליברלי בפוליטיקה הגרמנית, הציגו דוברים יהודים החל מאמצע המאה התשע-עשרה את האמנציפציה כתהליך המרכזי בהיסטוריה היהודית בת זמנם, וכרכו אותה עם ערכי הקידמה והחירות. למרות הגיוון הדתי והפוליטי ביהדות זו היה מושג זה במידה רבה לקונסנזוס בציבוריות היהודית בגרמניה – לא היה מחנה יהודי שלא היה שותף לשאיפה למימושו המלא, גם אם התגלע ויכוח בשאלת המחיר שעל היהודים לשלם עבורו.

במאמר זה אראה כיצד הארגונים הפוליטיים שייסדו יהודי גרמניה החל משלהי המאה התשע-עשרה, ובעיקר האגודה המרכזית וההתאחדות הציונית של גרמניה, הציבו מגוון של חזונות פוליטיים שהיו כרוכים במונח 'אמנציפציה' ובפרשנויות עליו. המאמר יפתח בעיון תמציתי בדרכי התמודדותם עם השאלות הנוגעות לאופי שילובם הרצוי של היהודים בסביבה הגרמנית בשני העשורים שקדמו למלחמת העולם הראשונה. העיון יתמקד בשאלת הבנייתו של מושג האמנציפציה ותפיסתו, בעיקר על בסיס ספרות המחקר העוסקת בתולדות הארגונים היהודיים בתקופה זו, מחקר אשר יסודותיו הונחו בשנות השבעים והשמונים של המאה העשרים. חלקו העיקרי של המאמר ינתח סוגיה זו ברפובליקת ויימר ובתחילת העידן הנאצי – השנים שבהן הגיע המאבק על האמנציפציה לשיאו, ובסופו של דבר נפלה בו הכרעה. חלק זה יתבסס על עיון במקורות התקופה ועל מחקר חדש, בעיקר משנות התשעים וראשית שנות האלפיים, שעסק בפעילות הפוליטית ובמחשבה הציבורית של יהודי גרמניה בתקופה זו. על בסיס מקורות ומחקרים אלה אציע להתבונן בתודעתם העצמית של דוברי הארגונים היהודיים בגרמניה, שעסקו באופן אינטנסיבי ביסודות האידאולוגיים של פעילותם, כמושתת על השאיפה לביסוסה של האמנציפציה ובסופו של דבר לעצם הישרדותה, בתנאים שנעשו קשים יותר ויותר. ככל שמאבק זה הפך להיות קיומי ואף גורלי יותר, כך אטען, ולמעשה אף לאחר שהוכרע עם עלייתם של הנאצים לשלטון בינואר 1933,

2 יעקב טורי, 'אמנציפציה ואסימילציה, מושגים ותנאים', ילקוט מורשת, חוב' ב (תשכ"ד), עמ' 170-167; David Sorkin, 'Emancipation and Assimilation, Two Concepts and their Application to German Jewish History', in: *Leo Baeck Institute Year Book (LBIYB)*, Vol. 35 (1990), pp. 17-18

הוסיפו דוברים אלה להציע נוסחאות חדשות להשתלבותם של היהודים בגרמניה, תוך שהם מנסים לעגן את הצעותיהם האקטואליות בפרשנויות היסטוריות על האמנציפציה ובהערכות. מושג האמנציפציה יידון כאן אפוא כציר בשיח הפוליטי היהודי גרמני במשך ארבעת העשורים האחרונים לקיומו של שיח זה, ציר שבחינתו משקפת את ריבוי הדעות בתוך הקונצנזוס היהודי גרמני הבסיסי ששורשיו עוד במאה התשע-עשרה.

א. מיסוד הפוליטיקה היהודית וראשיתו של המאבק הפומבי בגרמניה הווילהלמינית

הקמתה של האגודה המרכזית באביב 1893 הייתה חלק ממפנה רחב יותר בתרבותה הפוליטית של יהדות גרמניה בשנות התשעים של המאה התשע-עשרה. רפאל לבנפלד, שהעלוך שפרסם בברלין חודשים אחדים קודם לכן, בעילום שם, יצר את הדינמיקה שהביאה לייסוד האגודה, הציג את הצורך בהקמתה כביטוי למעברם של יהודי גרמניה ממעמד של 'יהודי חסות' (Schutzjuden), הנאלצים לפעול בדרך שתדלנית על מנת להגן על זכויותיהם, למעמד של אזרחים (Staatsbürger), היודעים לתבוע את זכויותיהם ולהגן עליהן.³ לבנפלד הגזים מעט, כמובן, שהרי גם לפני הקמת האגודה היו ביהדות גרמניה אישים (בלט ביניהם גבריאל ריסר) שפעלו במרץ בפומבי למען מימוש זכויות האזרח של היהודים. עם זאת, ייסודה של האגודה היה ללא ספק נקודת מפנה היסטורית. האגודה המרכזית הוקמה לא רק בגלל הסלמתה של האנטישמיות הגרמנית, שלטענת מרבית החוקרים התגבשה בראשית שנות התשעים של המאה התשע-עשרה כחלק אינטגרלי מהתרבות הפוליטית של מחנה הימין השמרני בגרמניה. יעקב בורוט הראה שההסבר להצלחת היוזמה להקמת האגודה, ובעיקר להפיכתה תוך שנים ספורות לגוף שייצג רבבות יהודים, חייב להתייחס לתמורות כוללות יותר בתרבות הפוליטית הגרמנית בשנות שלטונו הראשונות של הקיסר וילהלם השני – 'קו פרשת המים' מבחינת מעורבותם של ההמונים בפוליטיקה.⁴ התרבות הפוליטית החדשה בשנות התשעים אפשרה, ובמידה מסוימת אפילו הזמינה, את נציגיהם החדשים של היהודים לגלות יותר אקטיביות ותקיפות במאבק על זכויותיהם, על חירותם ועל כבודם – מאבק שעצם ההעזה לצאת אליו נתפסה בעיניהם כחלק ממימושה של האמנציפציה.

ב-1897, כארבע שנים לאחר הקמתה של האגודה המרכזית וחודשים אחדים לאחר הקונגרס הציוני הראשון בבזל, נוסדה 'ההתאחדות הציונית של גרמניה'. אם ייסוד

3 Raphael Löwenfeld, *Schutzjuden oder Staatsbürger?*, Berlin 1893 (להלן: לבנפלד, יהודי חסות או אזרחים). ראו גם Jehuda Reinharz, *Fatherland or Promised Land, The Dilemma of the German Jew, 1893-1914*, Ann Harbor 1975, pp. 37-42 (להלן: ריינהרץ, מולדת).

4 ראו על כך בהרחבה אצל יעקב בורוט, 'רוח חדשה בקרב אחינו באשכנז: המפנה בדרכה של יהדות גרמניה בסוף המאה התשע-עשרה, ירושלים תשנ"ט (להלן: בורוט, רוח חדשה), בעיקר בפרק השלישי (עמ' 87-143).

האגודה המרכזית היה תגובה יהודית גרמנית לאווירה שנוצרה בגרמניה של שלהי המאה התשע-עשרה – הן לאיום ולאתגר שעוררה האנטישמיות והן לנורמות הפוליטיות החדשות – הייתה הקמת ההתאחדות הציונית במידה רבה בבחינת תגובה לאירועים שפקדו את העולם היהודי שמחוץ לגרמניה (בראש ובראשונה במזרח אירופה), ובעיקר ביטוי לסולידריות עם מצוקתם של יהודי רוסיה ורצון להציע לה פתרונות. כפי שהראו כמה מחוקרי הציונות הגרמנית, לא דחו בני דור המייסדים של התנועה את האמנציפציה, שהייתה במידה רבה החוויה המעצבת של נעוריהם, והגבול בין תפיסותיהם הפוליטיות לאלה של אנשי האגודה המרכזית ביחס למעמדם ולעתידם של היהודים בגרמניה היה לעתים מטושטש מאוד.⁵ יתרה מזאת, אפשר לטעון שגם הציונים התייחסו להתאגדותם הפוליטית כמימוש האפשרויות שהאמנציפציה פתחה בפניהם.

שתי ההתאגדויות הפוליטיות הללו שקמו בשנות התשעים – האגודה המרכזית, שהפכה תוך שנים ספורות לארגון ארצי ומייצג של חלק ניכר מיהודי גרמניה, וההתאחדות הציונית, שהחלה את דרכה כארגון שולי למדי, אך צברה בהדרגה כוח שאי אפשר היה להתעלם ממנו – עמדו במרכז הזירה הפוליטית היהודית בגרמניה לאורך שנות דור. שתיהן הגדירו ופיתחו מודלים שונים של זהות יהודית גרמנית, דפוסים שונים של השתייכות יהודית לגרמניה ופרשנויות שונות למושג האמנציפציה. למעשה הייתה התמונה מורכבת יותר, ופעילים משני הארגונים העלו מגוון של תפיסות ביחס לשאלות הללו.

פעילות האגודה המרכזית הושתתה על המסורת הפוליטית של יהדות האמנציפציה הליברלית. שמה המלא – 'האגודה המרכזית של האזרחים הגרמנים בני האמונה היהודית' – מעיד על אחיזת מייסדיה בתפיסה המצמצמת את הזהות היהודית להיבט הדתי שלה, ומוותרת בכך למעשה על הפן הלאומי בפוליטיקה היהודית. בנוסף למאבק נגד האנטישמיות ולמען שוויון זכויות, הציבו חלק ממייסדי הארגון יעד להעמקת ה'גרמניזציה' של היהודים ופיתוח מה שהם כינו *Deutsche Gesinnung* – השקפת עולם או אתוס גרמני. בהקשר זה עלה המושג 'מיסיון פנימי' (*innere Mission*). מושג זה ביטא את מחויבותם של אנשי האגודה לפעול לחינוכם של יהודי גרמניה כדי שיהיו ראויים יותר לאמנציפציה. זו עמדה שחלק מההיסטוריונים רואים אותה כביטוי להפנמת

5 על תקופת הייסוד של ההתאחדות הציונית של גרמניה ראו, ריינהרץ, מולדת, עמ' 90-102; Stephen M. Poppel, *Zionism in Germany 1897-1933, The Shaping of a Jewish Identity*, Philadelphia 1977, pp. 21-32

דעות קדומות אנטישמיות.⁶ תפיסה ברוח זו, שביטאה הייררכיה בלתי שוויונית בין מעמדה של הגרמניות לזה של היהדות, ניכרת בדבריו הבאים של לבנפלד:

החלק הטוב יותר בין יהודי גרמניה אין לו משותף עם יהודי הארצות האחרות פרט לאמונה הדתית המשותפת, כמו מה שקושר את הקתולים הגרמנים לנאמני הכנסייה שלהם בצרפת ואת הפרוטסטנטים לבני דתם בשבדיה. כמו אצל הקתולים והפרוטסטנטים עומדת גם נאמנותו למולדת מעל אחרות מאמינים זו [...] אנו חייבים להלחם בכל הכוח על כך שהזכויות שהובטחו לנו בכתובים יתממשו בפועל בחיי היומיום ו[במקביל] אנו צריכים לזכות בשוויון זכויות זה על ידי עבודה מתמדת של חינוך עצמי [...] יחסינו לאזרחים הגרמנים האחרים ולמדינה הנו ברור מאז הנהגת החוקה ומאז שקיבלנו על עצמנו בהתלהבות את החובות והזכויות של האזרחים הגרמנים. איננו יהודים [deutsche Juden] אלא גרמנים יהודים [jüdische Deutsche].⁷

האמנציפציה של היהודים בגרמניה מוצגת, על פי תפיסה זו, כמותנית בהעמדתה של הנאמנות למולדת הגרמנית מעל לאמונה הדתית, תהא אשר תהא. ברוח העמדה שניסח כבר כמאה שנה קודם לכן הרוזן סטניסלאס דה קלרמון-טונר באסיפה המכוננת של המהפכה הצרפתית, קבע אפוא לבנפלד שזכויות האזרח השוות של היהודים מותנות בויתור על זהותם הלאומית הקולקטיבית.⁸

עמדתו של לבנפלד לא הייתה הקול היחיד בעניין זה בין מייסדי האגודה המרכזית. כבר בעת הקמתה עלו בין מייסדי האגודה תפיסות המחייבות לא רק את פיתוח ה-Deutsche Gesinnung אלא גם את העמקת שורשיה של ההשתייכות היהודית. גישות אלה, שבישרו תפיסה של זהות יהודית המבוססת על קהילתיות אתנית, ולעתים אף נמנעו מלהתכחש לחלוטין להיבט הלאומי, לא הצליחו אמנם להתבסס כמדיניותה של האגודה בשנים הראשונות לקיומה. עם זאת, ראייתו של בסיס הזהות היהודית כחורג מהממד הדתי הטהור לכיוון האתני, ולעתים אף הפרוטו-לאומי, הלכה והתבססה בשורות האגודה מאוחר יותר, בעיקר בדור שחווה על בשרו את מלחמת העולם

6 ראו, למשל, Avraham Barkai, 'Wehr Dich', *Der Centralverein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens 1893-1938*, München 2002, pp. 35-38; Sanford Rugins, *Jewish Responses to Anti-Semitism in Germany, 1870-1914: A Study in the History of Ideas*, Cincinnati 1980, pp. 66-88.

7 לבנפלד, יהודי חסות או אזרחים, עמ' 15.

8 דבריו המפורסמים של קלרמון-טונר, 'מן היהודים בתור אומה חייבים לשלול הכול אולם ליהודים כפרטים יש לתת הכל', מובאים אצל מיכאל גרץ, המהפכה הצרפתית והיהודים: דיוני האסיפה הלאומית, 1791-1789, ירושלים תשמ"ט, עמ' 60.

הראשונה ועבר להנהיג את האגודה בתקופת רפובליקת ויימר. גיבושן היה כרוך גם בדיון מחודש במשמעותו של המונח 'אמנציפציה' ובדפוס ההשתלבות הרצוי של היהודים בסביבתם.

אל מול תפיסות אלה של האגודה המרכזית הוסיפו מייסדי ההתאחדות הציונית של גרמניה להיאחזו בעקרונות היסוד של האמנציפציה. גם הם תפסו את עצמם בראש ובראשונה כאזרחים נאמנים של מולדתם הגרמנית ואף כבני התרבות הגרמנית, אך בה בעת הציעו לכך פירוש שונה במקצת. כמי שפעילותם הונעה מתוך תחושות סולידריות עם גורלם של יהודי מזרח אירופה, לא יכלו עוד אפילו המתונים מבין ציוני גרמניה להחזיק בגישה המצמצמת את בסיס הקולקטיב היהודי להוויה הדתית בלבד, ונטו מלכתחילה לדבר גם במונחים של סולידריות אתנית ולעתים אף לאומית.

המפנה שחל בדרכה של הציונות הגרמנית ב-1912, עם עלייתם להנהגה של חוגי הצעירים בהנהגת קורט בלומנפלד, בישר רדיקליזציה של המסר הציוני, שהובילה באופן בלתי נמנע להתנגשות עם האגודה המרכזית.⁹ במאמר שפרסם כעבור שנים אחדות, בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה, טען בלומנפלד ששלב היסוד של הפעילות הציונית היה חייב להיות כרוך בפעילות תעמולתית אינטנסיבית שנועדה לעורר תסיסה רעיונית בציבור היהודית, לחדד את הוויכוח בין המחנות הפוליטיים השונים, ובעיקר להעלות על סדר היום את הדיון בבעיית ההתבוללות. הציונים, כך גרס אז, השיגו זאת, גם אם לעתים במחיר בידודם בתוך החברה היהודית.¹⁰

מבחינת המסרים הנוגעים לאמנציפציה של היהודים בחברה הגרמנית ומעורבותם בפוליטיקה שלה, האמין בלומנפלד בעיקרון שכינהו 'דיסטנס': על היהודים להישאר אזרחים נאמנים לגרמניה אך לשמור על ריחוק מעולם הפוליטיקה, הכלכלה והתרבות הגרמנית, ובעיקר ממרכזי הכוח וההשפעה שלו. מעורבות יתר בתחומים אלה והתעקשות לממש עד תום את הזכויות הפוליטיות שהעניקה להם האמנציפציה עלולות, על פי תפיסה זו, לטשטש את הייחוד היהודי, להעמיד במבחן מיותר את סובלנותם של

9 לסקירה כוללת של התגבשותו הרעיונית של הדור השני והשתלטותו על מוסדות ההתאחדות הציונית של גרמניה ראו, ריינהרץ, מולדת, עמ' 144-170. לדיון על ייחודה של הציונות ה'פוסט אסימילטורית' של הדור השני בגרמניה כציונות 'מרכז אירופית' שונה מזו המערבית במידה רבה, בגלל עוצמת השפעתן של האנטישמיות הגרמנית וההגירה היהודית ממזרח אירופה, ראו, חגית לבסקי, בטרם פורענות: דרכם וייחודם של ציוני גרמניה 1918-1932, ירושלים תש"ן (להלן: לבסקי, בטרם פורענות), עמ' 23-27. ראו גם על תקופה זו בתולדות הציונות בגרמניה, יהודה אילוני, ציונות בגרמניה: מראשיתה עד 1914, תל-אביב 1991.

10 Kurt Blumenfeld, 'Innere Politik', *Der Jude* (1917), Nr 11, pp. 714-715. ברוח דומה תיאר בלומנפלד בזיכרונותיו את עצמו כנואם שעבר מקהילה לקהילה במאמץ לעשות נפשות לרעיון הציוני. יהודה קורט בלומנפלד, שאלת היהודים כחוויה: מחצית היובל של ציונות גרמנית, ירושלים תשכ"ג, עמ' 72. לטענת ריינהרץ (מולדת, עמ' 154), מספר חברי ההתאחדות הציונית של גרמניה גדל מ-6,200 ב-1910 ל-9,800 ב-1914, בעיקר הודות למאמציו של בלומנפלד.

הגרמנים כלפי היהודים ולעורר תגובות אנטישמיות בלתי נמנעות. בעוד שהאגודה המרכזית פירשה את האמנציפציה כמאפשרת ואולי אף כמחייבת מוסרית את יהודי גרמניה לפעול למיצוי זכויותיהם להשתלב בכל סקטור שירצו בגרמניה, ייצגה ההנהגה הציונית החדשה פרשנות אחרת למושג זה. בלומנפלד ותומכיו לא התנגדו לתהליך האמנציפציה של היהודים, אך בגלל גישתם הפסימית יותר, שראתה את המאבק באנטישמיות כחסר תכלית, הם קראו ליהודי גרמניה לממש את זכויותיהם הפורמליות רק עד גבול מסוים ולוותר על שאיפות השתלבות בלתי ריאליות, העשויות לעורר נגדם עוינות ואף לפגוע בהם.

ערב מלחמת העולם הראשונה התחדד אפוא הפער האידאולוגי בין ההתאחדות הציונית של גרמניה לבין האגודה המרכזית. הדברים הגיעו עד כדי מחלוקת חריפה בין מנהיגיה החדשים של הציונות הגרמנית לבין הממסד של האגודה המרכזית בסוגיות הנוגעות למהותה של הזהות היהודית בגרמניה ובעולם המערבי בכלל.

ב. אתגר אידאולוגי תחת אש: בימי מלחמת העולם הראשונה

פרוץ מלחמת העולם הראשונה וחדושיה הראשונים יצרו בקרב הארגונים היהודיים בגרמניה הלך רוח שאפשר לאפיינו כ'אנטי פוליטי'. תחת הרושם של קריאת הקיסר ל'שלום בית אזרחי' (Burgfrieden) ולאחדות כלל גרמנית נגד אויבי האומה, צמצמו אנשי האגודה המרכזית את מאבקם באנטישמיות, בתקווה שהוכחת הפטריוטיות של יהודי גרמניה במלחמה תביא לפתרון הבעיה ללא מאבק.¹¹ הציונים נסחפו אף הם ברוח הפטריוטית שעוררה המלחמה, ונטו להתגייס ואף להתנדב לצבא הקיסרי. ההסבר לכך היה, בין השאר, שצבא גרמניה נלחם נגד רוסיה הצארית, אויבת היהודים ומייצגת 'הברבריות של המזרח', והם נוקמים באמצעותו את 'נקמת קישינב'.¹² המלחמה הביאה אפוא בחודשיה הראשונים לקונסנזוס בסיסי בין הארגונים היהודיים, ואף ל'שלום בית אזרחי' ביחסיהם על בסיס מחויבותם המשותפת לגרמניה. אפשר לראות פטריוטיות זו כחלק מחזון האמנציפציה שנותר בכל זאת משותף להם.¹³

11 לניסוח עמדות האגודה המרכזית עם פרוץ המלחמה, ולהשפעתה של קריאת הקיסר לשלום אזרחי על הלך הרוח של מנהיגיה ראו, למשל, Ludwig Holländer, 'Krieg und Centralverein', *Im deutschem Reich*, October 1914, pp. 370-373

12 ראו, למשל, Heinrich Loewe, 'Feinde Ringsum!', *Jüdische Rundschau*, 7.8.1914

13 לדיון ביחסי שני הארגונים בימי המלחמה ולתמורות הרעיוניות שעברו ראו, דוד אנגל, 'היחסים בין ליברלים לציונים בגרמניה בתקופת מלחמת העולם הראשונה', ציון, כרך מז (תשמ"ב), עמ' 461-435; Jürgen Matthäus, 'Deutschum and Judentum under fire – The Impact of the First World War on the Strategies of the Centralverein and the Zionistische Vereinigung', *LBIYB*, Vol. 33 (1988), pp. 129-147; ברקאי, האגודה המרכזית, עמ' 73-55. לפרספקטיבה אחרת על יחסם של יהודי גרמניה למלחמת העולם הראשונה ראו, Ulrich Sieg, *Jüdische Intellektuelle im Ersten*

אך הגאות הפטריוטית ושלום הבית לא נמשכו יותר מחודשים מספר. הימשכותה של המלחמה הרבה מעבר לצפוי, התעוררותה מחדש של האנטישמיות – שהגיעה לשיא במפקד היהודים שערך הצבא הגרמני בשנים 1916-1917 – והמפגש של החיילים היהודים הגרמנים עם המוני היהודים במזרח אירופה, שנקלעו בזמן המלחמה למצוקה קשה, חידדו את סימני השאלה בדבר היחס בין חשיבות ההשתלבות בסביבה הגרמנית לסולידריות היהודית. הם גם הבליטו את הפערים האידאולוגיים בין האגודה המרכזית להתאחדות הציונית.

מצב עניינים זה עורר קושי במיוחד אצל דוברי האגודה המרכזית. מצד אחד הם לא יכלו ולא רצו להתנער ממחויבותם הפטריוטית לגרמניה, שהייתה חלק מהותי מחזון האמנציפציה שלהם; מצד שני הם לא יכלו להתעלם מהאנטישמיות, שקיבלה גיבוי ממסדי עם עריכת מפקד היהודים.¹⁴ גם ניסיונותיהם לסייע ליהודי מזרח אירופה שהיו נתונים תחת שלטון גרמני, ולהתמודד עם בעיותיהם של אלה מביניהם שהגיעו לגרמניה כפליטים, נעשו במגבלות רצונם להציג את עצמם כמי שהאינטרס הלאומי והמלחמתי של גרמניה עומד תמיד בראש מעייניהם.¹⁵ במוכן זה אפשר לומר שתפיסת האמנציפציה של האגודה הכתיבה לפעיליה את הצורך להעמיד את מסירותם לגרמניה מעל לכול, והגבילה לפיכך את מידת הסולידריות הבין-יהודית שיכלו לגלות.

התמודדותם של ראשי האגודה עם קשיים אלה, ולא פחות מזה גם עם התחדשותה של קריאת התיגר הציונית על דרכם, באה לידי ביטוי במאמר פרוגרמטי שפרסם אויגן פוקס – סגן נשיא האגודה והאידאולוג המובהק שלה – תחת הכותרת 'אמונה ומולדת'.¹⁶ לצד עמידתו על הפטריוטיות הגרמנית של חברי האגודה, שלל פוקס בתוקף את טענת הציונים שהאגודה מייצגת שאיפה להתבוללות. הוא טען שאנשיה שואפים להחייאתה של היהדות ולרענונה לא פחות מהציונים – אלא שציונים לא יעזו להם אינו היהדות בכלל אלא יהדות גרמניה בלבד.

Weltkrieg : Kriegserfahrungen, weltanschauliche Debatten und kulturelle Neuentwürfe, Berlin 2001

14 על מפקד היהודים ראו, Werner Angress, 'The German Army's "Judenanzählung" of 1916, Genesis-Consequences-Significance', *LBIYB*, Vol. 23 (1978), pp. 117-137 יעקב רוזנטל, אפיזודה של 'ישעות?', "ספירת החיילים היהודים" בגרמניה במלחמת העולם הראשונה, תל-אביב תשס"ה.

15 על הפעילות הממוסדת של יהודי גרמניה, ליברלים וציונים כאחד, לסיוע ליהודי פולין בעת המלחמה ועל הדילמות שניצבו בפניהם בהקשר זה ראו, יפעת וייס, אתניות ואזרחות: יהודי גרמניה ויהודי פולין, 1933-1940, ירושלים תשס"א (להלן: וייס, אתניות ואזרחות), עמ' 35-44. לדיון על פעילות האגודה בתקופת המלחמה ועל התלבטויותיה האידאולוגיות ראו, David Engel, 'Patriotism as a shield; the liberal Jewish defence against antisemitism in Germany during the First World War', *LBIYB*, Vol. 31 (1986), pp. 147-171

16 Eugen Fuchs, 'Glaube und Heimat', *Im deutschem Reich*, September 1917, pp 338-351

אכן, טען, שיפור מצבם של יהודי גרמניה יביא תועלת גם ליהודי מזרח אירופה, אך כפטריוט גרמני חובתו לבני עמו הגרמנים הנוצרים – הנובעת גם מתפיסת מקום היהודים בגרמניה כתוצאה מהאמנציפציה – קודמת לחובתו ליהודים אחרים. העמדה הציונית, גרס פוקס, אינה אלא אימוץ התפיסה העצמית היהודית המזרח אירופית (דהיינו, בתנאים של העדר אמנציפציה) בהקשר הגרמני, שאינו מתאים לה ולכן אין לה קיום לאורך זמן. יתרה מזאת, התעמולה הציונית מסייעת לאנטישמם הגרמנים, שמוצאים בה הוכחה לעמדתם שהיהודים הגרמנים אינם בני הארץ.

אם ההתפתחויות של שנות המלחמה האחרונות דחקו את הליברלים לעמדת מגננה, שמאמרו של פוקס המחיש אותה, הן העניקו לציונים הזדמנות לשכנע יהודים רבים יותר בצדקת דרכם. הנסיבות הבינלאומיות החדשות אף אפשרו להם לנסות ולקדם את יעדיהם האסטרטגיים. בשלהי 1917, כשנראה היה שהמלחמה בחזית המזרחית עומדת להסתיים באופן שינציח את הדומיננטיות הגרמנית במזרח אירופה, ובעקבות הצהרת בלפור, פנו מנהיגים ציונים גרמנים לנציגי משרד החוץ הגרמני בטענה שגם גרמניה צריכה להתייחס לעתיד הלאומיות היהודית. מבחינת הציונים לא היה בפנייה כזו פגיעה בעקרון היסוד של האמנציפציה אלא דווקא ניסיון למימוש מלא שלה על פי דרכם: הסתמכות על השלטון הגרמני כדי לקדם את עקרון הסולידריות הבין-יהודית. מגעים אלה הצליחו לחלץ ממשרד החוץ הגרמני הצהרה אוהדת לרעיון הקמת בית לאומי ליהודים בארץ ישראל, אם כי ערכה היה סמלי בלבד. עם זאת, הלגיטימציה שהציונים זכו לה מדוברים גרמנים רשמיים חיזקה את מעמדם מול דוברי האגודה המרכזית, שהתקשו מעתה לטעון כי השאיפות הציוניות סותרות את הנאמנות לגרמניה או את תנאי היסוד של האמנציפציה.¹⁷

ג. התחדשות רעיונית וארגונית בימי הרפובליקה

האירועים שפקדו את גרמניה בשלהי מלחמת העולם הראשונה ובחודשים שלאחר סיומה, במסגרת מה שמכונה 'המהפכה הגרמנית', הטביעו את חותמם על עתידה של יהדות גרמניה והיוו ציון דרך חשוב בהתפתחות החיים הפוליטיים היהודיים בה. לאחר התפטרותו של הקיסר והעברת השלטון בנובמבר 1918 לידי מנהיגי הסוציאל-דמוקרטים, השתררו בגרמניה כמה חודשים של כאוס פוליטי ששיאם היה ניסיון ההפיכה של השמאל הקיצוני בברלין (מרד ספרטקוס בדצמבר 1918-ינואר 1919) וכינון 'רפובליקת המועצות' (Räterepublik) קצרת הימים של בווריה (אפריל 1919). קשה

17 על המאמץ של נציגי הציונים בגרמניה להשיג הצהרה גרמנית אוהדת בעקבות הצהרת בלפור ראו, ישעיהו פרידמן, גרמניה, תורכיה והציונות 1897-1918, ירושלים תשנ"ו, עמ' 311-316. לטענת פרידמן לא שיקפה התבטאות זו שינוי ממשי באורח החשיבה הרשמי של משרד החוץ הגרמני. יחסו לציונות נותר צונן גם לאחר מכן.

להפריז במשמעותה של תקופה זו עבור יהודי גרמניה, בעיקר לנוכח העובדה שאישים יהודים כמו רוזה לוכסמבורג וקורט אייזנר בלטו בהנהגת מהפכות השמאל הקיצוני.¹⁸ חלק הארי של יהודי גרמניה, כמו גם הנהגתם הפוליטית, הסתייג מניסיונות הפיכה אלה. המחנה המשתלב, בהנהגת האגודה המרכזית, נטה באופן טבעי לאוריינטציה הליברלית בפוליטיקה הגרמנית. דוברי מחנה יהודי זה הסתייגו, לפיכך, ממהפכות השמאל הקיצוני הן מנקודת מבט פטריוטית גרמנית, הן מנקודת מבט בורגנית והן בגלל החשש שמעורבותם של יהודים בגופי השמאל תביא להתגברות האנטישמיות.¹⁹ מנקודת מבטם של הציונים הייתה מעורבותם של יהודים במהפכות אלה הפרה בוטה של עקרון ה'דיסטנס' ולפיכך הם חשו שיש בידיהם הסבר להתפרצות האנטישמיות. הליברלים והציונים חששו אפוא בתקופת משבר זו מפגיעה ביציבות מעמדם של היהודים לאחר התהפוכות הפוליטיות שעברה המדינה הגרמנית.²⁰

לצד תחושת האיום שיצרה האנטישמיות הגוברת ראו גורמים בהנהגה הציונית בגרמניה את הכאוס הפוסט מלחמתי, את שינוי כללי המשחק בפוליטיקה בגרמניה, ואת האווירה הבינלאומית החדשה שיצרו עקרונות ההגדרה העצמית הלאומית הנשיא האמריקני וודרו וילסון, כהזדמנות ייחודית ליצור שינוי בדפוסי הפוליטיקה היהודית בגרמניה ובמעמד היהודים בה. כמו בניסיונות דומים שנעשו במקומות אחרים במרכז אירופה, בעיקר במדינות שירשו את האימפריה ההבסבורגית המתפוררת, ניסו פעילים מקרב ציוני גרמניה לכוון קונגרס יהודי לאומי שיהיה בסיס לכינונה של אוטונומיה יהודית לאומית – דפוס חדש להשתלבות היהודים בגרמניה, אלטרנטיבי לזה של האמנציפציה הליברלית שלהם כיחידים.²¹ במדינה הצ'כוסלובקית החדשה הצליחה המועצה הלאומית היהודית (Jüdischer Nationalrat) שהקימו הציונים לשכנע חלק ניכר מבני הקהילה היהודית להיאבק למען הכרה בהם כמיעוט לאומי וזכו בלגיטימיות של

-
- 18 על אירועי 1918-1920 כנקודת מפנה בהיקף ובאלימות האנטישמיות בגרמניה ראו, Dirk Walter, *Antisemitische Kriminalität und Gewalt, Judenfeindschaft in der Weimarer Republik*, Bonn 1999, pp. 23-51; Cornelia Hecht, *Deutsche Juden und Antisemitismus in der Weimarer Republik*, Bonn 2003, pp. 76-97 (להלן: הכת, יהודי גרמניה והאנטישמיות).
- 19 Donald Niewyk, 'The German Jews in the Revolution and Revolt 1918-1919', *Studies in Contemporary Jewry*, Vol. 4 (1988), pp. 41-50 (להלן: ניוויק, היהודים הגרמנים והמהפכה). על האוריינטציה הפוליטית של האגודה המרכזית לנוכח הזעזועים בפוליטיקה הגרמנית והתפרצותה האלימה של האנטישמיות בתקופה זו ראו, ברקאי, האגודה המרכזית, עמ' 101-119.
- 20 על תמונת העתיד של יהודי גרמניה בתקופה זו ראו, Moshe Zimmermann, 'Zukunftserwartungen deutscher Juden im ersten Jahr der Weimarer Republik', in: *Archiv für Sozialgeschichte*, No. 37 (1997), pp. 55-72 (צימרמן מנסה ליצור איזון בין תיאור תחושותיהם הפסימיות של דוברים יהודים מסוימים בתקופה זו לציפיותיהם האופטימיות של אחרים).
- 21 על מאמצי הציונים לכנס קונגרס זה, כמו גם על הצלחת המסד הליברלי ומנהיגי האורתודוקסיה לסכל יוזמה זו ראו, ניוויק, היהודים הגרמנים והמהפכה, עמ' 50-58.

השלטונות. תנועת הקונגרס היהודי בגרמניה, לעומת זאת, לא הצליחה בכך. בגלל המבנה הדמוגרפי ההומוגני יחסית של גרמניה, המסורת הפוליטית הריכוזית של עידן הרייך השני וכן התפיסה הפוליטית המשתלבת של רוב בני הקהילה היהודית, שראו עצמם כבני הלאום הגרמני, דחו הן השלטונות הן רוב יהודי המדינה את היוזמה החדשה על הסף.²²

עם התייצבות הזירה הפוליטית הגרמנית, לאחר סדרת הזעזועים הפוליטיים וניסיונות ההפיכה של השנים 1918-1920, נמצאו יהודי גרמניה במצב מורכב. מחד גיסא נדמה היה ששאיפותיהם לאמנציפציה מלאה התממשו. גרמניה הייתה לרפובליקה דמוקרטית ותחומים רבים, כמו האקדמיה, הצבא והשירות הציבורי, שהיו עד אז סגורים בפני היהודים, נפתחו בפניהם. מאידך גיסא הם נאלצו להסתגל לדפוסי הפעילות החדשים של הפוליטיקה הגרמנית שהפכה דמוקרטית וחופשית יותר, אך בה בעת גם אלימה ויצרית יותר.²³

בנסיבות החדשות, ובעיקר לנוכח החמרת ההסתה האנטישמית עם התחזקותה של 'מפלגת העם הגרמנית לאומית' (DNVP) האנטישמית והופעתה של המפלגה הנאצית כגוף פוליטי משמעותי המתמודד בבחירות לרייכסטג (1924), לא היה עוד מקום להסתייגותה המסורתית של האגודה המרכזית ממעורבות גלויה בפוליטיקה המפלגתית הגרמנית. המאבק על האמנציפציה נכרך יותר ויותר בהתערבות ישירה בפוליטיקה הגרמנית, והאגודה המרכזית חתרה למצות בדרך זו את זכויותיהם האזרחיות של היהודים. אכן, האגודה לא קראה ליהודים לתמוך במפלגה מסוימת, אך היא העמיקה את הדיאלוג שקיימה עם המפלגות שכוננו את 'הקואליציה הוויימרית' – הסוציאליסטים, הליברלים והקתולים. ב-1924 אף קראה האגודה בפומבי ליהודים ליטול חלק בתהליך הבחירות בגרמניה:

על כל יהודי גרמניה, איש ואשה, חלה החובה שאין עליה עוררין לממש את זכותם ביום הבחירות. כל קול יכול להיות בעל משמעות מכרעת. כל המדיר רגליו מן הקלפי בוגד לא רק במפלגה [שבה הוא תומך] אלא גם

22 על צ'כוסלובקיה ואוסטריה ראו אצל Marsha A. Rozenblit, *Reconstructing a National Identity: The Jews of Habsburg Austria during World War I*, Oxford 2001, pp. 144-152; Harriet Pass Freidenreich, *Jewish Politics in Vienna 1918-1938*, Bloomington & Indianapolis 1991, pp. 52-54

23 על מורכבותו של מצב היהודים ברפובליקת ויימר, שחוקתה הבטיחה ליהודים שוויון אזרחי מלא, אך שכבות חברתיות נרחבות הביעו חוסר נכונות לשלבם בחברה ראו, למשל, Peter Pulzer, *Jews and the German State*, Cambridge Mass. 1992, pp. 271-286 בתקופת רפובליקת ויימר ראו, & Donald Niewyk, *The Jews in Weimar Germany*, Baton Rouge & London, 1980 ראו גם אברהם ברקאי ופול מנדס-פלור, תולדות יהודי גרמניה בעת החדשה, כך רביעי: התחדשות וחורבן, ירושלים תשס"ה, חלק ראשון (להלן: ברקאי ומנדס-פלור, תולדות).

באחיו היהודים. מי שאינו בוחר, מסייע לאנטישמים בדרך הטובה ביותר.

אין צורך לומר לאיזו מפלגה פוליטית צריכים כל יהודי ויהודייה לתת את קולם. כל יהודי יודע, וחייב לדעת, שהוא רשאי לתת את קולו רק למפלגות מסוימות. [...] עוד לא היו בחירות שבהן הייתה משמעות כה קריטית לכל קול יהודי [...] על יהודי גרמניה להכיר בעובדה שרק ניצחון המפלגות הלא אנטישמיות על אלה שהן אנטישמיות במוצהר יוכל להחזיר למסלולו את תהליך שיקומה המסודר של המולדת. זוהי משמעות הבחירות האלה ליהודי גרמניה.²⁴

מכאן והלאה גילתה האגודה מעורבות לא רק בבחירות לרייכסטג, אלא גם בבחירות לפרלמנטים המקומיים של המדינות הגרמניות השונות ולרשויות המקומיות. פעיליה נטו להדגיש את הצורך לפעול נגד המפלגות האנטישמיות – תחילה בעיקר מפלגת העם הגרמנית הלאומית, ומאמצע 1929 המפלגה הנאצית בראש ובראשונה – מתוך הנחה שהיהודים יסיקו בעצמם באילו מפלגות ראוי שיתמכו.²⁵

ביטוי מובהק להסתגלותה של האגודה לתרבות הפוליטית החדשה בגרמניה ולחתיירתה למצות את אפשרויות המאבק הפוליטי שהותרו עם האמנציפציה הליברלית, היה בתחום התקשורת. באביב 1922 הפסיקה האגודה את הוצאתו לאור של הירחון *Im deutschem Reich*, שיצא לאור מאז 1895, ובמקומו בא לעולם השבועון *C.V. Zeitung*. מהלך זה איחד כוחות בתחום התקשורת, שכן השבועון החדש החליף גם את העיתון הליברלי הוותיק והא-מפלגתי שיצא לאור מאז 1837, *Allgemeine Zeitung des Judentums*, אחד מסמליה המובהקים של יהדות האמנציפציה הגרמנית.²⁶ הקמתו של *C.V. Zeitung*, טען יוליוס ברודניץ, יושב הראש של האגודה המרכזית, במאמר הפתיחה שלו בגיליון הראשון, באה לשרת את המטרות הישנות בדרכים חדשות. במציאות הפוליטית והחברתית החדשה חייבת האגודה המרכזית להפיץ את מסריה לציבורים היהודים הרחבים שהצטרפו אליה, ורק שבועון בעל תפוצה רחבה יותר יוכל לעשות זאת. ברודניץ הדגיש שמייסדי השבועון החדש אינם מעוניינים בביטאון יהודי קהילתי או משפחתי נוסף, אלא בכתב עת בעל אופי פוליטי, שיעדכן את תומכי האגודה ואת היהדות הגרמנית בכללה באירועי השעה, ויגבש את פעילותם לקידום מטרות האגודה

²⁴ 'Zum Reichswahl', *C. V. Zeitung*, 3.4.1924

²⁵ Martin Liepach, *Das Wahlverhalten der jüdischen Bevölkerung in der Weimarer Republik*, Tübingen 1996, pp. 109-119. (להלן: ליפאך, דפוסי הצבעה).

²⁶ על תולדותיו ראו, הנס אוטו הורן, 'לתולדותיו של "העיתון הכללי של היהדות" ("אלגמיינע צייטונג דעס יודנטומס")', קשר, חוב' 5 (1989), עמ' 12-20.

ומאבקה.²⁷ השבועון החל לצאת לאור שבועות אחדים לפני רצח שר החוץ היהודי הגרמני ולטר רתנאו, אירוע טראומטי שהגביר מאוד את מודעותם של יהודי גרמניה לאופיה האלים והמסוכן של האנטישמיות החדשה ולא-יציבותה של הדמוקרטיה הוויימרית. עד אמצע שנות העשרים הגיעה תפוצתו לכ-80,000 גיליונות מדי שבוע.²⁸ ייסוד השבועון החדש היה חלק מניסיונותיה של האגודה להפיץ את מסריה הפוליטיים באמצעות המילה הכתובה. שלוש שנים קודם לכן, ב-1919, הקימה האגודה גם הוצאת ספרים, שנקראה בתחילה על שמו של לוחם האמנציפציה הוותיק גבריאל ריסר, אך שמה הוסב אחר כך ל'הוצאת פילון'. חלק ניכר מהספרים שיצאו בה לאור היו בעלי אופי פוליטי מובהק – Aufklärungsliteratur (מונח שניתן לתרגמו ל'ספרות הסברה' והאגודה נטתה עתה להשתמש בו במקום במונח המסורתי 'אפולוגטיקה') – והאגודה ניסתה להפיצם במאות ולעתים אף באלפי וברכבות עותקים.²⁹ האינטנסיביות הגוברת של החיים הפוליטיים ברפובליקת ויימר ניכרה בכך שלצד העלייה בהיקף פעילותה של האגודה המרכזית הוקמו בשנותיה הראשונות של הרפובליקה שני ארגונים יהודיים פוליטיים חדשים בעלי אופי גרמני פטריוטי שגיוונו את המפה הפוליטית של יהדות גרמניה. שני הארגונים החדשים הציעו נוסחאות אחרות למימושה של האמנציפציה ותפיסות אחרות בשאלה במה מחייבת האמנציפציה את יהודי גרמניה. 'ברית חיילי החזית היהודים' (Reichsbund jüdischer Frontsoldaten), שהוקמה ב-1919, הייתה תוך שנים ספורות לארגון היהודי הגרמני השני בגודלו אחרי האגודה המרכזית. הברית מנתה בין 35,000 ל-40,000 חברים, ואף הוציאה לאור עיתון משלה.³⁰ היא שמה לה למטרה להנציח את תרומת היהודים לגרמניה במלחמה, לבסס את מורשת הפטריוטיות הגרמנית בקרב יהודי גרמניה ולהיאבק למען האמנציפציה ונגד

27 Julius Brodnitz, 'Auf neuen Wegen Zu alten Zielen', *C.V. Zeitung*, 4.5.1922

28 לנתונים על התפוצה ראו, ליפאך, דפוס הצבעה, עמ' 108. קרול פינק טוענת שבעקבות הרצח חשו רבים בגרמניה – יהודים ולא יהודים – שזהו אירוע גורלי ומבשר רע, אך גם קיוו שההלם שיצר הרצח יביא להתגייסות למאבק למען הרפובליקה ואף לפיוס בין גרמנים ליהודים. Carole Fink, 'The Murder of Walther Rathenau', *Judaism*, Vol. 44 (1995), pp. 264-267

29 על תולדות ההוצאה ראו, Susanne Urban-Fahr, *Der Philo-Verlag 1919-1938, Abwehr und Selbstbehauptung*, Hildesheim 2001

30 על הברית ראו, Ulrich Dunker, *Der Reichsbund jüdischer Frontsoldaten, 1919-1938*, Düsseldorf 1977

גם דיון קצר על פעילות הברית בתקופת רפובליקת ויימר ובשאלת היחס בינה לבין הציונים אצל ברקאי ומנדס-פלור, תולדות, עמ' 97-100. על *Der Schild*, ביטאונה של הברית ראו, יורגן מיכאל שולץ, 'המגן (Der Schild) ומלחמתו באנטישמיות', קשר, חוב' 33 (2003), עמ' 66-73.

האנטישמיות בשמה של פטריוטיות זו. חבריה ארגנו פעולות הגנה עצמית יהודית נגד אלימות אנטישמית, קראו לשינוי המבנה הכלכלי-חברתי של יהדות גרמניה וניסו לקדם רעיונות של התיישבות חקלאית והסבה מקצועית של היהודים לעבודות כפיים כדרך נוספת, פוזיטיבית יותר, לבלימת האיום האנטישמי. בעיניהם לא די היה באמנציפציה החוקית ובזכויות הפוליטיות שיהודי גרמניה, בהנהגה האגודה המרכזית, חתרו להיאחז בהן. לנוכח האיום הגדל על מעמדם של היהודים חתרה הברית להביא גם לשילוב מושרש של היהודים במרקם החיים החברתי והדמוגרפי של החברה הגרמנית. ברוח זו היא תפסה את הדרך למימוש מלא של האמנציפציה שלהם. כמובן, עמדה זו לא סתרה מיסודה את תפיסתיה של האגודה המרכזית, אך ללא ספק הוסיפה להן ממד חדש. למעשה, הברית לא חתרה כלל לאיים על מעמדה הדומיננטי של האגודה המרכזית בפוליטיקה היהודית בגרמניה – רבים מחברי הברית היו גם חברי האגודה, ובמידה רבה שררה גם הסכמה רעיונית ביניהן.

תוספת אחרת לנוף הארגוני והרעיוני של יהדות גרמניה בתקופה זו היה 'איגוד היהודים הגרמנים-לאומיים' (Verband nationaldeutscher Juden) שהוקם כברלין ב-1921. דוברי האיגוד, ובראשם מייסדו, מקס נאומן, תקפו בחריפות את האורתודוקסים ואת התנועה הציונית, וקראו למנוע את התאזרחותם בגרמניה של המהגרים היהודים ממזרח אירופה, שאותם כינו 'אסיאתים למחצה'. עם זאת, התמקד מאבקם הפוליטי באגודה המרכזית. דוברי האיגוד הרבו להאשים את האגודה המרכזית בנטישת האתוס הגרמני, *Deutsche Gesinnung*, התנגדו בחריפות לעצם הלגיטימיות של הדיאלוג שקיימה האגודה עם הציונים ואף תקפו את 'ברית חיילי החזית' על שהגנה על המהגרים ממזרח אירופה מפני פורעים אנטישמים. חזון האמנציפציה של האיגוד הושתת על אמונה בצורך לנטוש כל מרכיב לאומי ביהדות ולאמץ יסודות נוצרים, כמו עץ האשוח בחג המולד, כדי לבטא בכך פטריוטיות גרמנית ולהצטרף לא רק למדינה הגרמנית כאזרחים שווי זכויות אלא גם ל'קהילת האומה' (Volksgemeinschaft) הגרמנית, שהימין חתר לגבש. האיגוד, שדובריו אף גילו הבנה לגילויי אנטישמיות בגרמניה ואף להצהרות נאציות, היה לכל אורך הדרך גורם שולי מבחינת היקף התמיכה של היהודים בו. עם זאת, ההצהרות החריפות של תומכיו השפיעו על האווירה בזירה הפוליטית היהודית בגרמניה, בעיקר בשל רגישותם של דוברי האגודה המרכזית וחששותיהם שפעילות האיגוד תעניק לגיטימציה לאנטישמיות ותחזק אותה.³¹

התנועה הציונית בגרמניה שינתה גם היא את דפוסי פעילותה בגרמניה שלאחר המלחמה, תוך התמודדות עם שאלת היחס בין תמיכתה בהשתלבות מול היעדים היהודיים הלאומיים שאותם חתרה לקדם. בתקופת רפובליקת ויימר היו בה שתי

31 על האיגוד ראו, Matthias Hambrock, *Die Etablierung der Aussenseiter, Der Verband nationaldeutscher Juden 1921-1935*, Köln 2003

אוריינטציות. מצד אחד עמדה האופציה הפלשתינו-צנטרית, שהעמידה במרכז את התפתחות המפעל הציוני בארץ ישראל והמעטה בחשיבות הפעילות הקהילתית בגולה (עבודת ההווה), ובכלל זה בניסיון להשפיע על הזירה הפוליטית הגרמנית ולהיאבק באנטישמיות. למרות הדומיננטיות של בעלי גישה זו לא יכלה ההנהגה הציונית להתעלם מגל האנטישמיות האלים של ראשית שנות העשרים, והצטרפה לאגודה המרכזית ולקריאתה לתמוך במפלגות אנטי-אנטישמיות בבחירות 1924.³² עם זאת, הייתה זו רק סטייה זמנית מהקו הפלשתינו-צנטרי ומעקרון ה'דיסטנס'. בחירתו של בלומנפלד לנשיא ההתאחדות הציונית ב-1924, וחמש שנות היציבות היחסית בגרמניה עד למשבר הכלכלי של 1929, השיבו את הציונים לעמדת ה'דיסטנס'. הם התייחסו לניסיונות המגננה של האגודה המרכזית כנגד המפלגות האנטישמיות הגרמניות, ובכלל זה המפלגה הנאצית, כמיותרים וחסרי תוחלת.³³ בשנותיה השקטות יותר של הרפובליקה הקדישה אפוא ההתאחדות הציונית את עיקר מאמציה לאתגר קידומו של בניין הארץ. היא התרחקה מהפוליטיקה הגרמנית הכללית וכן מזו היהודית הקהילתית, תוך שהיא מגלה חוסר עניין בשאלת האמנציפציה ודרך שילובם של היהודים בחברה הגרמנית.³⁴

אלא שבכך לא התמצתה פעילותם הפוליטית של היהודים הלאומיים בגרמניה. מול ההתאחדות הציונית קמה ב-1919 בברלין 'מפלגת העם היהודית' (Jüdische Volkspartei), שייצגה את הקו של אותם פעילים ציונים גרמנים אשר ראו את עתידם בגרמניה וחתרו לעצב את החיים היהודיים בה ברוח יהודית לאומית, גם אם תוך הבעת אהדה והזדהות עם המפעל הציוני בארץ ישראל.³⁵ במפלגה תמכו גם פעילים אורתודוקסים, מהגרים ממזרח אירופה וגורמים נוספים מהמעמדות הנמוכים בין יהודי גרמניה. האגודה המרכזית העמידה ביסוד חזון האמנציפציה שלה בראש ובראשונה את תפיסת היהודים כאזרחים שווים זכויות במדינה הגרמנית, ואילו איגוד היהודים הגרמנים-לאומיים רצה גם לעשותם חלק מ'קהילת האומה' הגרמנית. בניגוד לחזונות השתלבות אלה התייחסה ההתאחדות הציונית לרעיון שילובם של היהודים בגרמניה בפסימיות,

32 יהודה ריינהרץ, 'תגובות האגודה המרכזית וההתאחדות הציונית על האנטישמיות בימי רפובליקת ויימאר', בתוך: אברהם מרגליות ויהויקים כוכבי (עורכים), תולדות השואה: גרמניה, ירושלים תשנ"ח (להלן: ריינהרץ, תגובות), כרך א, עמ' 37-40.

33 Peter M. Baldwin, 'Zionist and Non-Zionist Jews in the Last Years before the Nazi Regime', *LBIYB*, Vol. 27 (1982), pp. 90-91, 97.

34 לדיון מקיף בהתפתחות ההתאחדות הציונית של גרמניה בתקופת רפובליקת ויימאר ובעיקר בקו הפלשתינו-צנטרי שלה ראו, לבסקי, בטרם פורענות.

35 על היחסים המורכב בין מפלגת העם היהודית להתאחדות הציונית של גרמניה ראו, גבריאל א' אלכסנדר, יהודי ברלין וקהילתם בימיה של רפובליקת ויימאר (1919-1933), עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים תשנ"ו (להלן: אלכסנדר, יהודי ברלין), עמ' 131-140.

ומפלגת העם היהודית חתרה לעיצוב חייהם של היהודים בגרמניה כ'קהילת עם' יהודית (Volksgemeinde).³⁶ ביסוד חזונם עמדה השאיפה להרחיב ולהעמיק את פעילותה של המסגרת הקהילתית היהודית לתחומי החינוך, התרבות והעזרה הסוציאלית ולהפוך אותה למסגרת המתבססת על סולידריות בין-יהודית רחבה – הרבה מעבר ל'קהילת הפולחן' (Kultusgemeinde) שעיצבו הליברלים במהלך המאה התשע-עשרה.

אנשי מפלגת העם ניסו להפיק את המרב מתהליך הדמוקרטיזציה בקהילות היהודיות בגרמניה ומהעלייה הניכרת במספר המהגרים והפליטים היהודים המזרח אירופים, שחיו בערי גרמניה וחיזקו מאוד את הפוטנציאל האלקטורלי שלהם.³⁷ בשני מקרים בולטים – בדואיסבורג ובברלין – הביאה פעילותם הפוליטית הנמרצת, כמו גם הברית שכרתו עם האורתודוקסים, להשתלטותם על הנהגת הקהילה. עם זאת, גם תחת ניהול יהודי לאומי לא חל שינוי יסודי בדרך תפקודן של קהילות אלה. התברר שאנשי מפלגת העם היהודית מחויבים, ביסודו של דבר, לתפיסת האמנציפציה והאזרחות הגרמנית של המחנה המרכזי של היהדות הגרמנית. אכן, הוקצו משאבים רבים יותר לתחומים כמו רווחה כלכלית וחינוך, והועברה תמיכה מסוימת גם לקרן היסוד, אך ראשי הקהילות החדשים לא התנערו מזיקתן לגרמניה ולא ניסו להפוך את הקהילות לבסיס לאוטונומיה יהודית לאומית.³⁸

מגמות ההתחדשות הארגונית בפוליטיקה היהודית בשנות העשרים – תקופת היציבות האחרונה של האמנציפציה – הכשירו את הקרקע להתמודדותם של הארגונים היהודים עם המשבר שהחל בשלהי שנות העשרים. אכן, לא היה די בשינויים אלה כדי להטות את הכף במאבק על האמנציפציה. עם זאת נודעה להם משמעות ביחס להתארגנות הפנים יהודית ולניסיונות ההנהגה להקל את הלחצים בציבור היהודי בשנים מכריעות אלה ואף להפכם לבעלי משמעות.

36 על ראשית רעיון 'קהילת העם' בגרמניה ראו, Michael Brenner, 'The Jüdische Volkspartei – National-Jewish Communal Politics during the Weimar Republic', *LBIYB*, Vol. 35 (1990), pp. 220-221 לדיון בדמיון ובשוני בין גישה זו להגות האוטונומיסטית של דובנוב ראו, אלכסנדר, יהודי ברלין, עמ' 123-121.

37 להערכת מספרם ודפוסי פיזורם של יהודי מזרח אירופה בגרמניה הויימאריט ראו, וייס, אתניות ואזרחות, עמ' 52-55. בעקבות חוקרים קודמים מעלה וייס מספרים שונים הנעים בין 60 ל-100 אלף.

38 אלכסנדר, יהודי ברלין, עמ' 236-238. על שינוי פני הקהילה היהודית המקומית בגרמניה בשנותיה האחרונות של רפובליקת ויימר ראו גם מיכאל ברנר, תחיית התרבות היהודית בגרמניה הויימאריט, ירושלים תשס"ד, עמ' 56-71.

ד. שלהי שנות העשרים וראשית השלושים: מיעוט תחת מתקפה מגדיר עצמו מחדש

לקראת סוף שנות העשרים ניכרו תמורות אידאולוגיות בתפיסותיהם של מנהיגי האגודה המרכזית. גידולה הניכר של האגודה, הגדלת הנפח התקשורתי של פעילותה ותהליך חילופי הדורות בהנהגתה, שהיה אז בעיצומו, הביאו לכך שנציגי האגודה העלו מגוון רחב יותר של תפיסות ופרשנויות על מצב הציבור היהודי בגרמניה ובכלל זה על דמותה של האמנציפציה, שלמענה נאבקו. גם האתגרים הפוליטיים שעמדו אז בפני האגודה – המאבק באנטישמיות, שהלכה והסלימה לקראת סוף העשור, דווקא בתנאים של דמוקרטיה מלאה, וכן הלחצים הפוליטיים הפנים יהודיים מכיוון הציונים והיהודים הלאומיים, מצד אחד, ומכיוון 'איגוד היהודים הגרמנים-לאומיים', מצד שני, יצרו צורך בהערכה מחודשת של מטרות היסוד שלה ודרכי פעילותה.³⁹

אחת המגמות החדשות הבולטות הייתה הרחבת תפיסתה של הזהות היהודית. זו הוצגה מעתה לא רק כזהות דתית גרידא אלא גם כבעלת אופי קהילתי ולעתים אף אתני. במבט לאחור אפשר לראות עמדות אלה כמעין הטרמה של תפיסות שיוסיפו להתפתח במהלך שנות השלושים, בשנותיו הראשונות של המשטר הנאצי.

בפברואר 1928 נשא לודוויג הולנדר, אחד ממנהיגי הבולטים של האגודה, נאום. הוא סקר את התפתחותה האידאולוגית של האגודה ועמד על ההבדלים בין תפיסות מייסדיה לעמדותיו שלו.⁴⁰ מייסדי האגודה, כך טען, תפסו את האמנציפציה בעיקר כשוויון חוקי פורמלי ליהודים – התאזרחות מלאה של מיעוט דתי. בני דורו, לעומת זאת, דור שבו הפך העולם להיות יותר ויותר זירת מאבק בין לאומים, אינם מסתפקים עוד בשוויון פורמלי כיחידים אלא מצפים להתקבל ואף להשפיע על החברה הגרמנית גם כקבוצה.⁴¹ לצד תפיסת האמנציפציה כבעלת אופי קבוצתי יותר מזו של דור המייסדים, קרא הולנדר להגדרה מחודשת של הקולקטיב היהודי ושל היחסים בין המרכיב הגרמני והיהודי בזהותם של יהודי גרמניה. העמדה המסורתית שהתעצבה מאז ראשית תהליך האמנציפציה בשלהי המאה השמונה-עשרה, כך טען, דרשה מהיהודים לוותר על הממד הלאומי בזהותם ולהפוך לעדה דתית. כיום, הוסיף, הראו ההתפתחויות ההיסטוריות שהיהדות איננה עדה דתית גרידא ואי אפשר להפוך אותה לכזו. שותפות הגורל (Schicksal) והמוצא (Stamm) הן חלק אינטרלי מהחוויה היהודית. לעומת דבריו של לבנפלד שהכריז 35 שנה קודם לכן, ש'איננו יהודים גרמנים אלא גרמנים יהודים',

39 ברקאי, האגודה המרכזית, עמ' 213-238.

40 לדיון רחב יותר על תפישותיו של הולנדר ראו, גיא מירון, 'בין השתלבות להתייחדות: האמנציפציה והקיום היהודי בגרמניה הווימארית בעיני נציג הממסד היהודי הליברלי', יהדות זמננו, כרך 11-12 (תשנ"ח), עמ' 99-124.

41 Ludwig Holländer, *Deutsch-Jüdische Probleme der Gegenwart*, Berlin 1929, pp. 9-12

טען הולנדר שיהודי גרמניה צריכים לראות עצמם גם כגרמנים יהודים (jüdische Deutsche), המשולבים מאות שנים באומה הגרמנית, אך גם כיהודים גרמנים (deutsche Juden), השומרים על ייחודם הקיבוצי ומממשים את ערכי היהדות בתוך האומה הגרמנית. הולנדר היה מודע גם להבדל הזה בינו לבין בני דור המייסדים. 'למדנו שלא רק שוויון הזכויות והמעמד המשפטי הם בעלי משמעות מכרעת עבורנו אלא גם הערכתן של היהדות והיהודיות' (Judentum und Judenheit).⁴²

ביטוי נוסף לניסיון לעצב מחדש את הסינתזה היהודית-גרמנית ואת תפיסת האמנציפציה שבשמה פעלה האגודה המרכזית ניתן במאמר שפרסם בנו יעקב לרגל יובל מאתיים שנה להולדתו של משה מנדלסון, שצוין ב-1929.⁴³ יעקב, רב, חוקר ופעיל מרכזי באגודה המרכזית, שלל את התפיסה המקובלת ולפיה מנדלסון היה היהודי הראשון שהתוודע לתרבות הגרמנית הנאורה והביא את בשורתה אל היהודים. לא הייתה כלל אומה גרמנית בנעוריו של מנדלסון, טען יעקב, וגם לא תרבות גרמנית בשטחים המפוצלים בין שליטים רבים כל כך. אפילו ההוגים הגדולים בני הזמן לא היו פטריוטים גרמנים: דוברי הגרמנית דאו באו מ'שבטים' או קבוצות אתניות שונות (Stämme), בדיוק כמו שמנדלסון בא מן הגטו. 'תרה מזאת, הוסיף יעקב, תרבות הגטו שממנה בא מנדלסון לא הייתה כה אפלה, הוא לא בא מ'שבט כושי חסר תרבות'. מנדלסון היה שקוע בתלמוד, ברמב"ם וברוח היהודית שלא נפלה כלל, כפי שמשמע מדבריו של יעקב, מתרבויות מקומיות אחרות שהתקיימו בגרמניה בת הזמן, ואולי אף עלתה עליהן. מבעד לדברים אלה על מנדלסון עולה תפיסה חדשה של היחס בין 'גרמניות' ל'יהדות'. ה'גרמניות' הנאורה לא התקיימה מאז ומעולם, ולכן מנדלסון לא גילה אותה כתוצאה ממפגשו עם המשכילים הגרמנים הנוצרים, אלא היה שותף פעיל ביצירתה מתוך מגוון של זהויות פרטיקולריות ולוקליות שהתקיימו בגרמניה הפרה-מודרנית בגרמניה, שיהדות הגטו הייתה אחת מהן. ממילא, כך עולה מתפיסה זו, אין מקום להצגתם של היהודים כזרים ל'גרמניות'. תרבותם המקורית לא הייתה מעולם זרה ל'גרמניות' יותר מתרבות גרמנית קדם מודרנית אחרת, ועל כן אין לצפות מהיהודים להתכחש אליה כתנאי להשתלבותם בגרמניה. בפרשנותו ההיסטורית על מנדלסון ניסה יעקב לתאר את תהליך האמנציפציה וה'התגרמנות' של היהודים, ואף את התפתחותה של התרבות הגרמנית המודרנית ברוח דומה למה שתואר לאחרונה דווקא ביחס לתרבותה של גרמניה הוויימרית כפרי 'כינון משותף' (co-constitutionality) של יהודים וגרמנים. פרשנות היסטורית כזו משמשת אלטרנטיבה לגישה המקובלת, הנוטה לתאר

42 שם, עמ' 10-16, הציטוט מעמ' 10.

43 Benno Jacob, 'Der erste deutsche Jude', *C. V. Zeitung*, 30.8.1929

את השתלבות היהודים בגרמניה כהתבוללות של קבוצת מיעוט בתוך רוב, תוך ויתור על ייחודם וקבלת ערכי היסוד של הרוב ותרבותו.⁴⁴

תמורות רעיוניות אלה לא התרחשו בחלל ריק. כמעט באותו זמן שבו ניסו חלק מדוברי האגודה המרכזית להגדיר מחדש את היחס בין יהדותם לגרמניותם, החלו ההתפתחויות הפוליטיות בגרמניה לאיים על עתידם של יהודיה. לנוכח הנסיבות הפוליטיות הגבירו ראשי האגודה המרכזית את מאמצייהם והתמקדו בפעולות נגד המפלגה הנאצית. בסוף קיץ 1929 הקימה האגודה משרד חדש שריכז את המאבק באנטישמיות וניסה לפתח דרכי תעמולה חדשות.⁴⁵ לקראת הבחירות לרייכסטג, שהתקיימו בספטמבר 1930, יזמה האגודה, בתמיכת ברית חיילי החזית, את הקמתו של ועד בחירות מיוחד (Reichstagswahlausschuss 1930) שנועד לסייע לבליתו של הכוח הנאצי העולה.

בעוד הנהגתה של האגודה המשיכה, ביסודו של דבר, את דפוסי מאבקה הפוליטי משנות העשרים ואף העמיקה אותם, אילצו הנסיבות החדשות את ההתאחדות הציונית, בהנהגתו של בלומנפלד, לשקול מחדש את אסטרטגיית הפעולה שלה ואת המשך הרלבנטיות של עקרון ה'דיסטנס'. בדצמבר 1929 הצהיר בלומנפלד שעקב התגברותה של האנטישמיות התעורר צורך שגם הציונים יצאו נגדה למאבק תעמולתי. בהמשך להצהרה זו, שניתנה במידה רבה בלחצם של פעילים ציונים ממחוזות שונים, שדרשו ממנו להתייחס למצב החדש, הצטרפה ההתאחדות הציונית לוועד הבחירות שהקימה האגודה המרכזית לקראת הבחירות לרייכסטג.⁴⁶ השינוי באווירה ניכר גם בביטאונה של ההתאחדות הציונית, שהגביר מאוד את עיסוקו בבעיות האנטישמיות ובאיים על האמנציפציה, אחרי שנים של התרכזות בנושא בניין הארץ.⁴⁷ הנושא הארצישראלי לא ירד מהפרק, וחזון בניין הארץ עדיין הוצג על ידי הציונים כפתרון ארוך הטווח למצוקת היהודים בגרמניה. עם זאת, ההתמקדות הבלעדית בשאלות הכרוכות בו, תוך דחיקת השאלות הפוליטיות העכשוויות, כבר לא הייתה אפשרית.

44 Steven E. Aschheim, 'German History and German Jewry: Junctions, Boundaries, and interdependencies', *In Times of Crisis, Essays on European Culture, Germans, and Jews*, Madison, Wisconsin 2001, pp. 86-92

45 לדיון במאבקה של האגודה בנאצים בשנותיה האחרונות של הרפובליקה ראו, Arnold Paucker, 'Kampf gegen den Nationalsozialismus', *Deutsche Juden im Kampf um Recht und Freiheit*, Leonidas E. Hill, 'Walter Gyssling, the על המשרד החדש בברלין ראו, Berlin 2003, pp. 127-160

Centralverein and the Büro Wilhelmstrasse, 1929-1933', *LBIYB*, Vol. 38 (1993), pp. 193-208

46 ריינהרץ, תגובות, עמ' 51-54.

47 הכט, יהודי גרמניה והאנטישמיות, עמ' 207-208.

ה. תחת המשטר הנאצי: עיון בדפוסי אמנציפציה חדשים

הזעזועים שעברו על יהודי גרמניה במעבר מרפובליקת ויימר לעידן הנאצי הביאו לארגון מחדש של המערכת הפוליטית שלהם, ובהדרגה גם לחשיבה מחודשת ביחס למטרות פעילותה. תהליכים אלה התאפשרו משום שהנאצים, דווקא בשל מדיניותם האנטישמית, לא הנחיתו מכת מוות על הארגונים הפוליטיים היהודיים אלא אפשרו להם להמשיך לפעול.⁴⁸ עם זאת, השתנו חוקי המשחק לחלוטין: לא היה עוד מקום למאבק באנטישמיות הנאצית, ופעילותם של הארגונים היהודיים הייתה כפופה מעתה לפיקוח קפדני של הגסטפו. בזירה הפוליטית הפנים יהודית הביאו הנסיבות החדשות להכרה גוברת בצורך בפעולה מאוחדת. בספטמבר 1933 הוקמה 'הנציגות הארצית של יהודי גרמניה' (Reichsvertretung) – ארגון גג שבמסגרתו פעלו מרבית הארגונים והמפלגות היהודיות, ובראשן האגודה המרכזית וההתאחדות הציונית.⁴⁹ אם הקמתה של האגודה המרכזית, ארבעים שנה לפני כן, הייתה כרוכה בהגדרה מחודשת של האסטרטגיה הפוליטית של המחנה הליברלי ביהדות גרמנית, ובחתימה למאבק פומבי למימוש מלא של האמנציפציה, הרי שהתמורה שחלה ב-1933 אילצה את מנהיגי האגודה לשוב ולהתמודד עם משמעותו של מושג האמנציפציה ואף לבחון במבט לאחור את תולדות מאבקם. 'השבועות האחרונים הפכו את היהדות הגרמנית לחופשית מאשליות', כתב אלפרד הירשברג, ממנהיגי האגודה המרכזית, ביולי 1933. 'בתום התפתחות יהודית בגרמניה, שנמשכה 120 שנה ועוגנה במונח רב המשמעות אמנציפציה, עומדים אנו היום מול מצב שבמובנים רבים הוא קשה יותר מאשר נקודת הפתיחה'.⁵⁰ דבריו של הירשברג ביטאו את ראשית הפנמתה של תודעת המפנה במחנה הליברלי היהודי. הוא אף קרא לאגודה למצוא נוסחה חדשה לחיי היהודים בגרמניה במסגרת שהוא כינה 'אמנציפציה חדשה' – סינתזה מסוג חדש בין יהדות לגרמניות שתתאים יותר לנסיבות המשתנות.

בחודשים הבאים שבו והופיעו בביטאון האגודה המרכזית קריאות לניסוח מחודש של נוסחת ההשתלבות היהודית בגרמניה, שלעתים אף היו כרוכות בניסיונות להסביר את כישלון הדרך הליברלית שעמדה ביסוד מה שכונה מעתה 'האמנציפציה הישנה'.⁵¹ אחד הכותבים טען שכישלון האמנציפציה נבע מכך שהיהודים לא דבקו דים ביהדותם.

48 על המסגרת הארגונית והפוליטית של יהודי גרמניה בשנים אלה ראו, למשל, ברקאי ומנדס-פלור, תולדות, עמ' 245-266; מרגליות וכוכבי (עורכים), תולדות השואה, עמ' 69-233.

49 על הנציגות הארצית ראו, למשל, Otto Dov Kulka (ed.), *Deutsches Judentum unter dem Nationalsozialismus*, Band 1, Tübingen, 1997 (להלן: קולקה, יהדות גרמניה).

50 Alfred Hirschberg, 'Sammeln und Richtung nehmen', *C. V. Zeitung*, 13.7.1933

51 ביתר פירוט ראו, אברהם מרגליות, בין הצלה לאבדן: עיונים בתולדות יהודי גרמניה 1932-1938, ירושלים תש"ן, עמ' 183-193; Guy Miron, 'Emancipation and Assimilation in the German Jewish Discourse of the 1930s', *LBIYB*, Vol. 48 (2003), pp. 165-189

הוא פנה לקוראיו, ובעיקר לבני נוער היהודי בגרמניה, בקריאה לקשור עצמם יותר אל היהדות דרך לימודי הדת וההיסטוריה שלה, ולבסס בכך את מעמדם של היהודים במסגרת נוסחת אמנציפציה חדשה במקום הישנה שקרסה.⁵² כמה חודשים מאוחר יותר עמד פרידריך ברודניץ, בנו של נשיא האגודה ומרכז פעילות הנוער שלה, על הצורך להתארגן מחדש למען 'אמנציפציה קבוצתית', מונח שהוא קשר אותו למסורת היהודית של 'כל ישראל ערבים זה לזה'.⁵³ וילי קצנשטיין, משפטן שנמנה עם הפעילים הוותיקים יותר של האגודה המרכזית, הציג בראשית 1934 את 'האמנציפציה החדשה' שעל יהודי גרמניה לשאוף אליה. על אמנציפציה זו להתבסס על העיקרון שאסור ליהודים להצניע את יהדותם ולהפוך אותה לסמלית ולמשנית לגרמניות שלהם, כפי שעשו בעבר. מעתה, כך טען, יש לוותר על השאיפה לזכות לאהבה מהסביבה הגרמנית ולחתור במקום זאת לזכות ביחס של כבוד – יחס לו יזכו היהודים רק אם ישמרו על כבודם העצמי.⁵⁴ הירשברג, קצנשטיין, ברודניץ ודוברים נוספים של האגודה המרכזית לא השתמשו אמנם במונח 'דיסטנס', אך קשה להימנע מהרושם שבמונחים מסוימים הם הציעו נוסחה שקיבלה, חלקית לפחות, את עקרון היסוד שהתוו הציונים כעשרים שנה קודם לכן שיאפשר ליהודים לחיות בין הגרמנים. בשנים הבאות, שנות פעילותה האחרונות של האגודה המרכזית, הביאה ההסלמה במצבם של יהודי גרמניה ובמדיניות המשטר הנאצי להפיכתה של תמורה כזו לכורח – מה שהתבטא באופן סמלי בעובדה שהאגודה נאלצה לשנות בסופו של דבר את שמה המקורי, 'האגודה המרכזית של האזרחים הגרמנים בני האמונה היהודית', ל'אגודה המרכזית היהודית'.⁵⁵

אל מול אנשי האגודה המרכזית, שנאלצו בתקופה הראשונה של השלטון הנאצי להגדיר מחדש את משמעותה של האמנציפציה ולנסות לקדם דפוס חדש של השתלבות היהודים בסביבה הגרמנית לנוכח השינוי במשטר, הרבו הציונים לעסוק בנושא העלייה לארץ ישראל מגרמניה. זו קיבלה אופי המוני בעיקר במסגרת 'משרד ארץ ישראל' שפעל בברלין.⁵⁶ עם זאת, שאלת האמנציפציה – הערכתה ההיסטורית והאפשרות למצוא נוסחה אלטרנטיבית להמשך חייהם של חלק מהיהודים בגרמניה – העסיקה גם דוברים ציונים.

בסדרת נאומים שנשא ב-1933, ואחר כך בספר שפרסם ב-1934, תיאר הרב הליברלי הציוני הצעיר יואכים פרינץ את האמנציפציה בביקורתיות רבה. הוא הציג אותה כפתרון

Robert Wohlheim, 'Jüdische Jugend Deutschlands sucht ihren Weg', *C. V. Zeitung*, 3.8.1933 52

Friedrich Brodnitz, 'Um eine neue Emanzipation', *C. V. Zeitung*, 25.1.1934 53

Willy Katzenstein, 'Ghetto, Emanzipation und jüdische Gegenwart', *C. V. Zeitung*, 1.3.1934 54

Dr. Herzfeld, 'Jüdischer Central Verein', *C. V. Zeitung*, 13.8.1936 55

על פעילות משרד ארץ ישראל ועל תנועת החלוץ ראו, למשל, דניאל פרנקל, על פי תהום: המדיניות הציונית ושאלת יהודי גרמניה, 1933–1938, ירושלים תשנ"ד, עמ' 97–154. 56

(Lösung) שהמדינה המודרנית הציעה ליהודים במחיר של התפוררות (Auflösung) – ויתור מוחלט על כל הייחודיות היהודית.⁵⁷ עמדתו של פרינץ הייתה קיצונית בכך שהוא בחר להציב את הגטו כאופציה אלטרנטיבית, חיובית יותר ביסודה, לאמנציפציה. אך קביעותיו של פרינץ לא היו הקול הציוני היחיד שנשמע באותה עת. כותבים אחרים, שייצגו את הזרם המרכזי בהתאחדות הציונית, נמנעו מגינוי גורף של רעיון השתלבותם של היהודים בגרמניה – נטייה שאפשר לראותה הן כביטוי לעמדה רעיונית מתונה יותר מזו של פרינץ והן כביטוי להערכה שיהיה צורך למצוא נוסחה שתאפשר את המשך חייהם של חלק מיהודי גרמניה במולדתם. כך, למשל, טען המחנך הציוני הוגו רוזנטל שהאמנציפציה הליברלית קרסה, בין היתר, מפני שהיהודים הסכימו מלכתחילה להתניית שוויון הזכויות שלהם בדרישה להתבוללותם ולא עמדו על קבלת אזרחות בעלת משמעות רק מתוך הכרה בייחודם האתני.⁵⁸ מסקנתו של רוזנטל מניתוח היסטורי זה הייתה מתונה יותר מזו של פרינץ. הוא לא דיבר בנוסטלגיה על חיי הגטו, אלא ניסה להתוות תכנית שיטתית של ארגון מחדש של חיי היהודים בגרמניה כ'קהילה אורגנית', כבסיס להשתלבותם במדינה החדשה. רוזנטל נמנע מלאפיין את תכניתו כ'אמנציפציה חדשה', אך במוכנים מסוימים היא הושתתה על רעיונות דומים למדי לאלה שתוארו בידי דוברי האגודה המרכזית בדיוניהם על מתווה של אמנציפציה חדשה או קבוצתית. ההתקרבות הרעיונית בתקופה הראשונה של המשטר הנאצי בין דוברים ציונים לדוברים ליברלים בתיאור נוסחת השילוב המתאימה של היהודים בגרמניה החדשה – בין שהשתמשו במונח אמנציפציה ובין שנדרשו למונחים אחרים – הייתה במונח מסוים ביטוי גם לתיאום הארגוני ביניהם במסגרת ה'נציגות הארצית'. הנציגות ריכזה ותיאמה את הפעילות הפנים יהודית בתחומים כמו רווחה, חינוך ותרבות, ומאוחר יותר אף בתחום ההיערכות של יהדות גרמניה לקידום ההגירה.⁵⁹ עם זאת, היא לא הצליחה ולא יכולה הייתה להצליח להגיע עם השלטון הנאצי להסדר של 'אמנציפציה חדשה' – מיסוד חייהם בגרמניה החדשה במסגרת קבוצתית חדשה שתחליף את נוסחת האמנציפציה הליברלית שכשלה. בטווח הארוך לא היה שום פתרון שיתקבל על דעתם של שליטיה החדשים של גרמניה, פרט לסילוקם המוחלט של היהודים.

57 Joachim Prinz, *Wir Juden*, Berlin 1934, p. 36 על פעילותו של פרינץ בתקופה הנאצית ראו בקטע

זיכרונותיו, Joachim Prinz, 'A Rabbi under the Hitler Regime', in: Herbert A. Strauss & Kurt R. Grossmann (eds.), *Gegenwart im Rückblick*, Heidelberg 1970, pp. 231-238

58 Hugo Rosenthal, 'Die deutsche Judenheit im neuen Deutschen Reich', *Jüdische Rundschau*, 26.5.1933, 30.5.1933

59 על פעילותה של הנציגות והגופים המסונפים אליה במגוון תחומי החיים היהודיים בגרמניה ראו, למשל, קולקה, יהדות גרמניה; מרגליות וריינהרץ (עורכים), תולדות השואה – גרמניה, כרך שני; רבקה אלקין, הלמות לב: המשכיות ותמורה בפעולות הסעד והרווחה של יהודי גרמניה תחת השלטון הנאצי 1933–1945, ירושלים תשס"ד.

1. סיכום

כפי שהראה יעקב כ"ץ, המונח 'אמנציפציה' חדר לטרמינולוגיה הפוליטית של העידן המודרני בשלהי המאה השמונה-עשרה, במסגרת מאבקם של האירים על חירותם הפוליטית והדתית תחת השלטון הבריטי.⁶⁰ בעקבות זאת החלו גם יהודי אנגליה להשתמש בו במסגרת מאבקם לשוויון זכויות אזרחי. משם הוא עבר ליבשת האירופית. בהיסטוריוגרפיה היהודית תופסת את הבכורה בסיפור האמנציפציה דווקא יהדות צרפת. בניה זכו באמנציפציה הלכה למעשה עוד לפני שהמונח הפך להיות חלק ממאבקם של היהודים האירופים על זכויותיהם. השאלות בדבר משמעותה של השתלבות היהודים בסביבתם במובן הרחב שלה, כמו גם סוגיות היחס בין השתלבות זו להמשך שמירתו של הייחוד היהודי, נדונו בקהילות יהודיות נוספות באירופה, ומאוחר יותר גם ביהדות האמריקנית. עם זאת, נדמה שבשום מקום אחר בעולם היהודי לא התקיים שיח ציבורי ואידאולוגי אינטנסיבי כל כך בשאלות אלה כמו ביהדות גרמניה. יתרה מזאת, הפרספקטיבה ההיסטורית שלאחר תקופת השואה אף טוענת את השיח הזה – שהפרק ההיסטורי האחרון שלו הואר במאמר זה – במשמעויות נוספות.

כפי שראינו, הביאו תהליכי הפוליטיזציה שהתרחשו ביהדות גרמניה בשנות התשעים של המאה התשע-עשרה להבשלתה של תפיסת האמנציפציה כיעד פוליטי שיהודי גרמניה זכאים, ואפילו מחויבים מוסרית, לתבוע אותו ולהיאבק פוליטית ומשפטית למען השגתו. התפיסה המובילה באגודה המרכזית, שקמה אז על בסיס עקרונית אלה, נטתה להגדרה מצמצמת של הקולקטיב היהודי בגרמניה כמיעוט דתי, ואף קיבלה את העיקרון לפיו האמנציפציה כרוכה במתן קדימות ברורה לגרמניות על פני היהדות. עם זאת, עמדה זו, שלציונים היה נוח יחסית לתקוף אותה בשעתו, ושלמבקריה של המורשת היהודית בגרמניה לאחר השואה היה קל להציגה במבט לאחור כעמדה מתבוללת קצרת ראות, לא מיצתה את תפיסת האמנציפציה של המחנה היהודי הליברלי בגרמניה. במהלך התקופה שנדונה במאמר, ובעיקר לקראת סופה, התפתחה בקרב דוברי האגודה המרכזית תפיסת אמנציפציה אלטרנטיבית שניתן לכנותה כ'משתלבת ביקורתית'. דוברי גישה זו לא ויתרו על חזון ההשתלבות, אך הציגו את שמירתו של הייחוד היהודי כערך מרכזי לא פחות, והציגו לפיכך חזון אמנציפציה שכרך בין ההשתלבות לשמירת הייחוד ועלה בקנה אחד עם מה שנהוג לראות היום כפלורליזם תרבותי.

דוברי המחנה הציוני בגרמניה הציגו אמנם חזון פוליטי שונה מזה של דוברי הממסד הליברלי ודיברו על היהדות כמונחים לאומיים, אך בשנות פעילותם הראשונות המשיכו

60 יעקב כ"ץ, היציאה מן הגטו: הרקע החברתי לאמנציפציה של היהודים, 1770–1870, תל-אביב תשמ"ו, עמ' 189–190.

להזדהות עם חזון האמנציפציה כפי שגובש במהלך המאה התשע-עשרה. רק מאוחר יותר, ערב מלחמת העולם הראשונה ועוד יותר מכך אחריה, הם הציגו את עיקרון ה'דיסטנס', שהתווה למעשה אלטרנטיבה לתפיסת האמנציפציה הליברלית של האגודה המרכזית הן מתוך מחשבה על הצורך לשמור על נבדלותם ועל ייחודם כקהילה לאומית, והן מתוך הערכה פסימית יותר של נכונות הגרמנים לקבלם לשורותיהם. עם זאת, גם בשורות דוברי המחנה היהודי הליברלי חלו בשנים האחרונות שלפני עליית הנאצים לשלטון ובתקופה הראשונה לשלטון הנאצי תמורות אידאולוגיות ברוח דומה. דוברים שונים ביטאו את הצורך לתת למרכיב היהודי משקל רב יותר מאשר בעבר בתוך הסינתזה היהודית-גרמנית, לעתים תוך עמידה על הצורך בשמירה על ריחוק מסוים ממוקדי הלאומיות הגרמנית. ניסיונותיהם של חלק מדוברי האגודה המרכזית להצביע על דרך לאמנציפציה חדשה, תוך כדי ניסיון להסביר את הסיבות לכישלונה של האמנציפציה הליברלית ה'ישנה', הביאו אותם בסופו של דבר לתפיסה שלא היה שונה במהותה מ'קהילת העם' היהודית, שחלק מהציונים חתרו לקדם בתקופת רפובליקת ויימר.

דומה שהפער הרעיוני בין הליברלים לציונים, שהתחדד בעימותים הפוליטיים ביניהם והודגש גם בעשורים הראשונים של כתיבת ההיסטוריוגרפיה של יהודי גרמניה לאחר השואה, היה קטן יותר מכפי שנהוג היה לחשוב, לפחות בכלל האמור ביחס לשנים האחרונות שנדונו במאמר זה. בחינתה של תפיסת האמנציפציה כפי שפותחה בשנים אלה שיקפה מודעות גוברת לאתגרים ולאיומים הפוליטיים בני הזמן, ואף לשאלת המתח בין החתירה להשתלבותם שוות הזכויות של היהודים בסביבתם, מצד אחד, לבין השאיפה להמשכיות יהודית, מצד שני – שאלה בעלת משמעות לקיום היהודי בתפוצות בכלל.